

ПРИВАТНИ ЖИВОТ У УСПОМЕНАМА ВЛАДАНА ЋОРЋЕВИЋА

Сажетак: Српски лекар, књижевник и политичар Владан Ћорђевић (1844–1930) започео је 1912. године писање својих *Успомена*, с жељом да остави податке о културним дешавањима у Србији у другој половини 19. века. Његова првобитна идеја је и реализована – *Успомене* су, доиста, широка панорама културних, друштвених и политичких прилика у Београду и Србији у једном веома бурном периоду српске историје. Пишући о својој политичкој и културној мисији, Ћорђевић је донео обиље података из свог живота.

У овом раду посматраћемо Ћорђевићеве *Успомене* као један од извора за упознавање и проучавање приватног живота у Србији у другој половини 19. века и првим деценијама 20. века.

Кључне речи: Владан Ћорђевић, *Успомене*, приватни живот, положај жене

У српској историографској литератури име и дело Владана Ћорђевића (1844–1930) остали су у сенци његове оданости двору Обреновића, што му је донело епитете „Милановог човека“, „аустрофила који је застранио у реакционарство“ и сл. (уп. Рајић, 2007: 9). Период 1897–1900. године, када се налазио на месту председника владе, који је у историји забележен као доба „црне владановштине“, најреакционарније владе коју је Србија икада имала, умногоме је утицао на потпуно дискредитовање ове личности. Услед противљења браку краља Александра с Драгом Машин, навукао је на себе јед младог Обреновића који је, вођен реваншизмом, у потпуности екскомуницирао Ћорђевића из групе заслужних српских политичара, што ће надаље довести до стварања бројних предрасуда и изопштавања Ћорђевића из јавног и културног живота Србије.

Несвакидашња стваралачка енергија и широко поље интересовања, предан рад на пољу медицинских наука, историје и књижевности, нужно скрећу пажњу на Ћорђевићево име. Написавши своју прву приповетку 1860. године, он је до краја живота неуморно стварао, објављујући романи, путописе, приповетке и мемоаре. Његово обимом импресивно књижевно дело (на око 10 000 страница) крије у себи многе податке који могу послужити као извор за проучавање духовне историје српског народа у другој половини 19. века. Истовремено, оно се може тумачити као „парадигма кретања у прози током читавог тог периода“ (Иванић, 1976: 316–317).

Владан Ђорђевић је био културни посленик „у деветнаестовековном смислу те речи“ (Дамјанов, 1988: 545). Укључио се веома рано у културни живот Београда, још у гимназијским данима, када се придружио Стојану Новаковићу и другим старијим гимназијалцима, активно учествујући у раду ђачких дружина. „Његово изузетно прегалаштво огледа се даље у ангажовању у формирању Уједињене омладине српске, у покретању и уређивању књижевног часописа *Отаџбина*, који је са извесним прекидима излазио од 1875. до 1892. године и представљао кичму часописног живота у Србији свог доба и огледало наше тадашње књижевности“ (Деретић, 1996: 303).

Неколико година касније, тачније 1912. године, већ анатемисан и прокажен, Ђорђевић је започео писање својих *Успомена*, „у форму културних скица, које могу доцније послужити као потка за културну историју Срба у другој половини 19. века“ (Ђорђевић, 1927: 5). Његова првобитна идеја је и реализована – *Успомене* су, доиста, „широка панорама културних, друштвених и политичких прилика у Београду и Србији уопште“ у последњим деценијама 19. и у првим годинама 20. века (Костић, 2008: 144). Истовремено, као учесник у многим догађајима, као личност која је заузимала значајне позиције, Ђорђевић је у *Успоменама* пружио драгоцене податке и из политичког живота Србије. Кроз његово дело прелама се једно време које одликују немири, несугласице, потреси на политичкој сцени, први покушаји генерације која се школовала на Западу да помогне културном уздизању Србије. *Успомене* нису само евокација прошлости, сећање на важне догађаје и личности, већ и пишчев дијалог с временом и људима, на неки начин и жеља да се разјасне неки лични поступци. У зависности од хоризонта очекивања, читалац у њима може тражити забаву, ужитак или сазнање, информацију и поуку.

Успомене су писане хронолошким редом – почињу подацима из живота Ђорђевићевих предака, а завршавају се сликањем трагичних догађаја из живота његове породице у периоду 1914–1918. године. Подељене су у шест књига које садрже већи број засебних целина. Свака од ових композиционих целина обухвата одређени период Ђорђевићевог живота.

Прва књига *Успомена* објављена је 1927. године, док су преостале књиге остале у рукопису. Судећи по интервенцијама које је вршио на тексту, очигледно је да је Ђорђевић намеравао и овај део *Успомена* да преда у штампу, али то се није десило. У Рукописном одељењу Матице српске похрањене су четири књиге *Успомена* које обухватају период од 1861. до 1892. године и садрже сећања и коментаре догађаја из приватног пишчевог живота, али и из јавног и културног живота Србије. У њима је Ђорђевић дао „слику времена, обичаја, прилика и живописних појединости“, међу којима се посебно издваја „слика деветнаестовековног Београда“ (Слапшак, 1988: 417). Пишући о разним догађајима, скицирао је и портрете личности са којима је долазио у додир (краљ Милан, краљица Наталија, Стојан Новаковић, Коста Протић, Ђура Даничић и многи други). Поједина поглавља из ове четири књиге објављена су у листу *Време*, у периоду од 22. новембра до 17. децембра 1925. године. .

У Архиву Србије чува се последњи део рукописа, тј. шеста књига, названа *Моја старост – Министар у ропству*, у којој је Ђорђевић насликао живот своје породице расуте по ратом захваћеној Европи. Одломци из овог дела *Успомена* штампани су у *Политици* од 15. септембра до 19. новембра 1919. године.

Композиционе целине *Успомена* назначене су у предговору, патетичном исказу осамдесеттворогодишњег Владана Ђорђевића који је, упркос бројним личним трагедијама и прогонима, пркосећи другима, успео да доживи дубоку старост. Помињући одређене догађаје из свог живота, он је скицирао главне целине својих *Успомена*: детињство, студентско доба, почечи лекарске праксе у Београду и време министровања.

Прва књига *Успомена* обухвата период од досељења Ђорђевићевих предака у Србију до његовог петог разреда гимназије (1860. године). То је једним делом хроника породице која је пред турским зверствима избегла у Србију у потрази за мирнијим животом. Прича о Ђорђевићевим прецима истовремено је и увертира за причу о судбини једне породице, чији је живот био растрзан бројним трагедијама и несрећама које су њене чланове пратиле као усуд дуги низ година. Трагични догађаји (смрт оца, сина и супруге) натерали су Ђорђевићевог оца Ђорђа да се са остатком породице пресели у Сарајево, где су се задржали три године.

У првој књизи *Успомена* Ђорђевић говори и о свом школовању у Сарајеву и Београду, али паралелно с тим доноси широку панораму културних дешавања у Србији. Он најпре износи утиске које је на њега оставила сарајевска чаршија, бележи сва своја запажања о обичајима и говору људи из тог града, да би потом усмерио пажњу на београдску средину. Оживљује атмосферу у београдској гимназији, односе између ученика и професора, слика прва заљубљивања и буђење песника у појединим ученицима. У позадини гимназијских успомена уочавамо дешавања око Светоандрејске скупштине, промену на престолу и долазак кнеза Михаила на власт.

Од посебног значаја су странице на којима Ђорђевић говори о активности ђачких дружина у гимназији, међу чијим члановима су се нашли и Стојан Новаковић, Чедомиљ Мијатовић, Милан Кујунџић, Драгиша Станојевић и други. Он сведочи о покретању књижевних часописа и богатој литерарној радњи београдских гимназијалаца, који су своја ангажовања проширили и на позоришну уметност. Такође, доноси и критички осврт на стање у књижевности и науци у Београду и Новом Саду.

Прва књига *Успомена* јесте прича о млађаном Ипократу, како је гласило име које је Ђорђевић добио на крштењу и које је носио све до уписа на Лицеј, тачније до сусрета с Ђуром Даничићем.

Друга књига носи назив *Из младости (1861–1874)* и у себи обједињује завршне разреде гимназије, полазак на Лицеј, одлазак у Беч на студије медицине и усавршавање у струци до повратка у Београд. У овом делу Ђорђевић је насликао и свој књижевни развој, од првих приповедачких покушаја

и романа *Кочина крајина* до путописних црта и драме *Народ и великаши*, тј. од романтичарске надахнутости српском прошлости до првих реалистичких црта. Ту је Ђорђевић критички, реално, сагледао своје ране приповетке и подсмехнуо се романтичарској занесености српском историјом и традицијом. У овом делу можемо уочити и идејно сазревање Владана Ђорђевића – од дарвинистичког одбацивања хришћанског догматизма и популаризације науке, преко материјалистичког тумачења света до позитивистичке вере у прогрес путем науке.

У другом делу *Успомена* Ђорђевић маркира неколико кључних догађаја – сусрет с Ђуром Даничићем и објављивање романа *Кочина крајина*, одлазак у Беч и ступање на Медицински факултет, формирање Уједињене омладине српске, прихватање либералних идеја и специјализација из хирургије – и личности кључних за његов даљи живот и рад. Ђорђевић овде, такође, приказује генезу своје политичке мисли. Као непосредни учесник свих дешавања на Чукур-чесми (1862) и један од активиста на лицејским барикадама, Ђорђевић није могао да остане резистентан на дешавања у „српском политичком вулкану“. Без обзира на то што је обећао Стојану Новаковићу да се неће мешати у политику док не заврши студије и не узме „оно парче пергамента“, он се у Бечу прикључио састанцима либерала на челу с Владимиром Јовановићем (Ђорђевић, *Успомене*, књ. 2, XIX). Симпатије према либералима и заинтересованост за њихов рад били су увертира не само за његово ангажовање у Уједињеној омладини већ и за улаз у политику, из које неће успети да се повуче до краја живота.

Упоредо с тим, Ђорђевић доноси податке из свог приватног живота с доста лиричности у емотивном приповедању о супрузи Паулини и својој породици.

Трећи део *Успомена* омеђен је двама догађајима – повратком у Београд 1871. године и преласком у цивилну службу 1878. године, после српско-турског рата. Између ова два гранична догађаја налази се вишегодишње Ђорђевићево служење кнезу Милану, које ће означити промену у његовим идеолошким назорима – од републиканца претвориће се у монархисту и верног поданика двора Обреновића.

Ово је период Ђорђевићеве пожртвоване службе и оданости кнезу Милану, коме је 1872. године постао лични лекар. То је била одлука која је у потпуности променила ток његовог живота, јер га је заувек одвојила од примарног, лекарског позива. Ђорђевић ће оставити драгоцене податке о кнезу Милану који ће осветлити и другу страну његове личности, тј. притајену себичност и малодушност владара који је био спреман да судбину свог народа подреди личном задовољству и срећи. Као дворски лекар, Ђорђевић је имао увида у најинтимнија дешавања на двору. Као човек од поверења и веома образована личност, имао је знатан утицај на кнеза Милана. Жеља да од кнеза направи модерног образованог човека изродила је изузетно специфичне односе између кнеза и његовог личног лекара, који су се кретали од узајамног

уважавања и наклоности до изненадног, ничим изазваног непријатељства и захлађења односа.

Четврта књига, „У грађанском санитету“, обухвата период од 1879. до 1887. године. Њу отвара догађај коме је Ђорђевић придавао велики значај – рањавање у лову на јаребице – у коме је он, оправдано, видео неуспели атентат кнежевих ујака Катарџија. Овај део је, такође, сторија о специфичним односима између кнеза Милана и Владана Ђорђевића, зачињена пикантеријама из приватног живота кнежевског пара. Непрестане осцилације у кнежевом расположењу и све чешћа размимоилажења у размишљањима између кнеза и његовог личног лекара, довела су до отпуштања Ђорђевића из дворске службе. Ђорђевић је овде отворено говорио и о израженом анимозитету између њега и кнегиње Наталије. Четврта књига *Успомена* доноси и значајне податке који осветљавају природу односа великих сила према Србији, пре свега Русије и Аустрије, али и Ђорђевићеве проницљиве аналитичке коментаре о актуелним дешавањима у Србији. Ово поглавље, истовремено, обилује подацима из Ђорђевићевог приватног живота, али је њихова посебна драж у страницама које су ретроспектива односа са Стојаном Новаковићем, самим тим и хроника две породице повезане традиционалним чином побратимства.

„На капитолу београдском и под Акрополисом“, како је Ђорђевић насловио пету књигу *Успомена*, враћа Ђорђевића у средиште политичких дешавања у Србији. Почиње догађајима после српско-бугарског рата који су Ђорђевићу издејствовали нову немилост на двору Обреновића, а завршава се његовим одласком на место посланика у Атини 1891. године. Ова књига је и кулминација Ђорђевићевих односа с краљем Миланом, који се у тих неколико година крећу од прогона и нескривеног презира, преко поновне блискости до новог разочарања. Неколико епизода које Ђорђевић скицира сведоче о краљевој каприциозности и недоследности, али и о специфичности ондашњег политичког и партијског система Србије. Дојучерашњи проказеник, Ђорђевић је неочекивано постао део политичке елите и заузео место у новом министарском савету. С те позиције он је оставио податке о краљевој абдикацији и о антагонизму између супружника – краља Милана и краљице Наталије.

Пета књига *Успомена* највише је политички обојена, јер слика српско друштво у турбулентном периоду уочи абдикације краља Милана и у годинама после тога, када влада не успева да успостави контролу над дешавањима у земљи. Ђорђевић опширно говори о седници на којој је краљ обелоданио своју одлуку да абдицира, цитирајући многе чланове министарског савета који су безуспешно покушавали да натерају краља да одустане од своје намере. Своје незадовољство дешавањима која су уследила у годинама после абдикације Ђорђевић је изразио у неколико писама Кости Протићу које је приложио уз пету књигу *Успомена*.

У шестој књизи *Успомена*, названој „Моја старост – Министар у ропству“, не примећујемо више оног бунтовног, кочоперног и ироничног политичара,

доктора и књижевника Владана Ћорђевића, већ сломљеног, резигнираног и депресивног човека, утученог реалношћу која је гушила све људске вредности и омаловажавала човека. Рат и двоипогодишње ропство у Раапсу у Немачкој било је праћено сталном бригом за чланове породице, која је била расута на разним странама Европе, и борбом за егзистенцију. Ћорђевић овде није ни књижевник, ни политичар, ни реформатор санитета, већ родитељ и хранитељ породице. Отуда га веома мало занимају дешавања изван породичног круга. Ратна дешавања и односи у друштву поменути су само у контексту приче о трагедији његове породице, о бројним смртима које су их задесиле у овим тешким временима. Прича о Ћорђевићевом књижевном раду дата је само успутно, више као илустрација о одржању континуитета његовог стваралачког рада. Ова књига завршава се повратком у Београд, половином новембра 1918. године, и смрћу сина Милана, када је Ћорђевић, потпуно резигниран, умукао.

Приче о дешавањима на политичкој сцени и Ћорђевићевом ангажовању у политичком и културном животу Србије неминовно су биле повод за бројне реминисценције на догађаје из властитог живота, због чега се *Успомене* могу тумачити као извор за упознавање и кључ за разумевање Ћорђевићеве личности.

Прича о Ћорђевићевим прецима је поетизирана хроника о трагедији једне породице с трусног подручја, која је због репресалија крволочних Турака, морала да остави огњиште и избегне у Србију. Она је и увод у реконструкцију цинцарског културног и социјалног миљеа, јер ће Ћорђевић описом гардеробе, потом описивањем обичаја у кући, на венчању свог ујака, о светковинама и слично, оставити драгоцене етнографске податке о Цинцарима. Уводна прича уједно омогућује да се у потпуности разуме оданост породице Ћорђевић династији Обреновић. Прелазак у Србију пропратио је стари трговац Димитрије Ћорђевић речима: „Дјецо, пољубите ову земљу, овдје је слобода, ово је Милош-бегова Србија!“ (Ћорђевић, 1927: 10). Овом завету остао је веран и Ћорђевићев отац, за кога је кнез био „представник Божји на земљи“, онај коме они дугују захвалност и коме морају бити покорни јер је њихову породицу примио и дао им ухлебљење (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 2, XIX, 6). Завету предака остао је веран и Владан Ћорђевић.

Даље излагање је симбиоза властитих сећања и слика насталих на темељима туђих прича. Ћорђевић најпре слика своје детињство. Оно је једна од најчешћих тематских јединица у аутобиографијама и мемоарима. Душан Иванић наглашава да је у аутобиографско-мемоарској прози „најпродуктивнији тематско-мотивски комплекс везан за детињство и школске године“, јер су то „први одлучни кораци у физиономији сваке личности“, али и „најцеловитији одједи живота“ (Иванић, 1995: 64). То је Ћорђевић потврдио сугестивним описом мајчине смрти. Догађај који је променио живот читаве породице оставио је неизбрисив траг у његовом сећању. Он се јасно сећа своје збуњености и неразумевања ситуације, памти комешање људи и саосећање са сед-

могодишњим дететом, али све остаје у сенци слике мајчиног тела положеног у ковчег и његовог целивања:

„На сред велике собе, на дугачком столу бјеше грдан мртвачки сандук и у њему је лежала његова мајка са тако бијелим лицем као што бјеше и покров, којим бјеше покривена скрштених руку на грудима. Очи јој бјеху склопљене, а лице лијепо као писано. Око блиједих усана лепршало се још нешто као пошљедњи осмијак. Отац га узе под обје мишке и приносећи га мртвачком сандуку рече му: 'Прекрсти се, па пољуби мајци руку и чело', а кад је дијете то учинило, при чему је осетило да је мајчино чело хладно као лед, отац га опет спусти на земљу! [...] Заплакаше жене које бјеху у соби, па се и дијете расплака [...], али оно само мисли: *како је мама велика*. Иако му је мајка била танка и висока као јела, опет му се никада није тако велика чинила као сада. Оно што је послјије било бјеше као сан“ (Ђорђевић, 1927: 13).

Мајка је наставила да живи у дечаковом сећању, али је њену улогу у Ђорђевићевом животу преузела бака, „стармајка“, коју је он из милоште звао Мана. Топлина, љубав и нежност с којом говори о својој Мани открива нам Владана Ђорђевића знатно другачијег од представа коју су о њему оставили савременици. У политици хладан, рационалан и неосетљив, он је у приватном животу био веома емотиван и брижан. Готово задивљујуће делују топлота и љубав с којом је говорио и о својој баки, и о супрузи и деци.

Ђорђевић никада није заборављао да помене Манино безгранично жртвовање за свога унука, њено бдење и стрепњу над сваким његовим коракком. Његова љубав према Мани и неизмерна захвалност читавала се и у начину на који је о њој говорио. Трудећи се да опонаша њен стари дијалекат, он ју је приказао као изданак неког старог времена, непрестано се осмехујући њеној немогућности да се уклопи у савремено доба. Тренутак када је пронашао сандук у коме је Мана чувала своју укупну одећу, родио је у малом Ипократу несагледив страх од помисли на старичину смрт: „Смрт. Страшна ствар! Шта би он без Мане? Немој, Мана, да говориш о смрти! Не дао Бог да ти умреш!“ (Ђорђевић, 1927: 80). Вест о старичиној смрти затекла га је у време завршних операција у српско-турском рату 1878. године. Иако већ зрео човек, примио је ову вест с болом: „Ту га је стигао телеграм да је његова стара мајка, његова Мана, која га је очувала после преране смрти његове матере [...] преминула. Та вест, иако је од ње давно зазирао, због Манине дубоке старости, јако га је растужила“ (Ђорђевић, *Успомене*, књ. 3, XXIX, 3).

Ђорђевић је у *Успоменама* дао стереотипну слику оца, типичног патријархалног господара. Он је строг, праведан, мудар и шкрт на речима. Њихов однос је одређен правилима патријархалне заједнице – син га је оловљавао с „господару“ и при сусретима љубио га у руку, као и све одрасле. Отац је ретко откривао своје емоције. Притом би најчешће помиловао сина по глави и пружио му савет: „Да учиш и да се владаш добро и да ти се радујем“ (Ђорђевић 1927: 33). Однос пун поштовања и уважавања заузимао је Ђорђевић према оцу и касније, када је засновао властиту породицу, чак и онда када му је, као шефу хируршког одељења војне болнице, отац био помоћник. Сли-

кајући однос отац – син, Ћорђевић је истакао очеву ауторитативност и своју послушност, што се посебно огледа у савету-опомени коју је отац дао сину на поласку у Беч:

„Кад си свршио гимназију [...], ја сам ти морао казати да те више не могу издржавати него да гледаш да сам зарађујеш колико ти треба да наставиш своје школовање. [...] Буди, сине, и од сада вредан и поштен, као што си ми до сада био, па ћеш бити на ползу књазу и отачаству, а мени и свима твојима на дику“ (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 2, XVI, 1).

Ћорђевић бележи очеву спремност да и убудуће саветује свога сина – и приликом укључивања у политичка дешавања и, посебно, при доношењу одлуке да се венча странкињом. Иако је отац временом омекшао и прихватио и снаху и унучад, Ћорђевић никада није успео да изгради непосредан однос са њим, што ће, вероватно, компензовати изразитом блискошћу са својом децом.

Успомене су ризница материјала о приватном животу Срба у 19. столећу, што је примећено и истакнуто у предговору књизи *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* (2006).¹ Ћорђевић бележи обичаје о празновању Божића, Васкрса и крсне славе, пријеме које је приређивала краљица Наталија на раскошном двору Обреновића, богате трпезе и модерне тоалете дама из виђенијих породица. Он, такође, доноси доста интересантних података о односима у друштву тога времена, о положају жене и обавезама које јој је наметало ондашње време. У том контексту посебно је интересантан живот Ћорђевићеве супруге Паулине.

Београд је шездесетих година 19. века био изразито непријемчив према снахама странкињама. Ћорђевићеву одлуку да своју дугогодишњу студентску љубав са сиромашном Немицом Паулином Битнер крунише браком, оспоравали су и жестоко критиковали сви осим Стојана Новаковића. У критици је предњачио Ћорђевићев отац, а сам Ћорђевић је оставио податке да су га проводације из Србије опседале и нудиле му чак могућност да Паулину и њихово ванбрачно дете исплате и њега ослободе „обавезе“. Међутим, он је остао доследан и изабрао девојку без мираза. Његов отац вероватно није ни слутио да се при доношењу своје одлуке Владан руководио управо очевим саветом: „Кад се човек жени, он завлачи руку у врећу пуну гуја у којој има и једна јегуља. Ако има среће, он ће извадити баш ту једну јегуљу“ (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 2, XVIII, 80). Ћорђевић је препознао у Паулини „добро срце“ и „невину душу“, што је, у његовом уверењу, било предуслов за складан брак.²

Долазак у конзервативни Београд за Паулину и њихово ванбрачно дете био је веома оптерећујући. Од ње се очекивало да одговори свим захтевима

¹ В. *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили Ана Столић и Ненад Макуљевић, Слио, Београд, 2006.

² Ћорђевић је, истина, том приликом изразио бојазан да га Паулина због своје недовољне образованости неће моћи да прати у животу, али убрзо је одагнао ту сумњу уверењем: „Ко мени смета да Паулину образујем онако како ће требати за мој будући положај?“ (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 2, XVIII, 80).

који су пред њу стављени. Будући странкиња, морала је да буде још обазривија јер је малограђанска средина с великом пажњом пратила њено укључивање у београдско друштво, спремна да у најмањем пропусту нађе повод за оговарање и омаловажавање. Ћорђевић с нескривеним поносом пише о томе како је Паулина за кратко време успела да разувери и највеће скептике и задобије љубав Београђана. Њену пожртвованост, верност и честитост истицали су као узор. Подстакнути бројним преварама и авантурама ондашњих виђенијих београдских дама, Ћорђевићу су пријатељи завидели, тврдећи да је он „својом женидбом извукао главни згодитак у лутрији живота“ (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 3, XXIII, 3). С нескривеним задовољством Ћорђевић пише о Паулининој оданости, претпостављајући јој чаршијске приче о распусничком животу појединих Београђанки. Не може се занемарити презир којим је Ћорђевић пропратио причу о неверству жене свог кума Љубомира Каљевића:

„О нашој куми причали су такве ствари да ми се коса наокоштршила. Казивано је ко је отац кога њеног детета. Јадан Љ! Кад бих ја чуо хиљадити део тога за тебе, ја не бих тебе него себе убио што сам веровао у доброту женског срца“ (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 3, XXIII, 3).

У мемоарима и аутобиографијама бракови су углавном идеализовани. Већина аутора слика свој брак на овај начин, а проблеме везује за неке друге бракове, посебно истичући оне у којима се иза мужевљеве брижности крије нешто друго. Поносан на своју оданост супрузи и породици, Ћорђевић је, понесен промискуитетношћу својих сапутника на бројним путовањима, написао Паулини из Париза: „Ја сам можда куца која много лаје, али не уједа“ (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 3, XXII, 4). Своје категорично одолевање свим изазовима Ћорђевић, хирург-акушер, образложио је на следећи начин: „Да је сваки муж у ситуацији да присуствује само једном порођајним мукама своје жене, ако има душе, неће лакомислено шарати“ (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 2, XVII, 83). Владан Ћорђевић је одиста био поносан на свој брак.³ Иако му је читав живот био растрзан између радости и туге, рађања и умирања, бројних трудноћа и мртворођене деце, Ћорђевић је могао задовољно да констатује: „Кад бих могао да почнем мој живот изнова, са овим искуством које данас имам, ја бих га живео овако исто како сам до сада живео“ (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 2, XVIII, 83).

Паулина је морала храбро да подноси сва искушења на која ју је стављао живот – и бригу о деци, и мужевљева дуга одсуствовања, и финансијске недаће и терет честих трудноћа. Владан Ћорђевић у једном писму обавештава Косту Протића о двадесет четири Паулинине трудноће! Посебно је инте-

³ Пишући о Паулини, Ћорђевић на једном месту каже да је њихов брак наликовао оним идеалним браковима на које су се могли применити стихови: „И лијеп су пород изродили, / двије шћери и четири сина“ (Ћорђевић, *Успомене*, књ. 2, XVIII, 83). Треба напоменути да је Ћорђевић делио мишљење патријархалне заједнице којој је припадао да је „бракосочетаније најважнија ствар у животу човечјем“ (Ћорђевић, 1927: 77).

ресантно њено писмо у коме, у страху од нове бременитости, „моли и куми“ свога супруга да не долази из Атине кући за Божић: „Далеко ти лепа кућа!“ (Ђорђевић, *Успомене*, књ. 5, L). Зато су најпоетичније странице *Успомена* оне које је Ђорђевић посветио супрузи коју назива „поезијом и срећом“ свога живота (Ђорђевић, *Успомене*, књ. 3, XXIII, 6). Бројна писма, чије је преписе донео, на најбољи начин документују њихов хармоничан однос. Деминутивни, хипокористике, речи изговорене од миља, преовлађују у њиховој кореспонденцији.

Ђорђевић је веома ценио пожртвовање своје супруге. С тим у вези треба нагласити да је он био модеран човек, у својим схватањима често испред свога времена. Гласно се залагао за еманципацију жена, за њихово обавезно образовање, које је један од одлучујућих предуслова за просперитет будућих генерација. Отуда је разумљиво његово поштовање и уважавање Паулининог мишљења. Међутим, Ђорђевић није могао у потпуности да се одупре патријархалној традицији која је у средишту породице подразумевала свемоћног мушкарца, што је Паулини јасно стављао до знања:

„Муж који се поред своје жене овде и онде заборави са другом женом, тај је само лакомислен деран, али удата жена која учини неверу своме мужу, она постаје злочинац, јер је она тиме оскрнављивала највећу светињу – породицу. Муж живи више ван куће него у кући, он је управо гост у кући, али жена, она је душа куће, она је срце куће, док је муж само њен мозак. Ево већ десет година како ми живимо као муж и жена, и ја те данас вољем као младић од двадесет година своју прву идеалну љубав. Чак и онда када сам ја за ових десет година врдно у страну, ти си била у мојој души светиња, моја светлост, моја нада. И знаш шта те је тако високо подигло у мојим очима? Твоја материнска љубав, твоје добро срце“ (Ђорђевић, *Успомене*, књ. 3, XXIII, 3).

Будући да је том времену „женско неверство било повезано са скрнављењем породичног дома, што је представљало додатни ударац на достојанство мушкарца као домаћег старешине“, постаје јасно и оправдано Ђорђевићево задовољство смерношћу, пожртвованошћу и оданошћу своје супруге (Вулетић, 2006: 119).

Посебно место у *Успоменама* заузима богатство емоција и лична преживљавања супруга и оца велике породице која је увек трпела због његових честих одсуствовања и служења краљу и домовини. Веома везан за децу, он је у *Успоменама* записао прве речи које су његова деца изговорила, да би касније донео преписе првих писама која су му писала деца још невешта писању. Изразито емотиван према члановима породице, он је на својим бројним путовањима био растрзан мислима и бригом. Писма и телеграфе слао је са сваке станице на којој би се заустављали, а са супругом Паулином разрадио је читав план пута, датума и одредишта на која треба да стигну њена писма. Уколико план не би био испоштован и писма од куће није било, Ђорђевић је постајао параноичан и спутан зебњом и слутњом да се код куће догодила нека несрећа. Неретко је прекидао своја службена путовања да би се старао о болесној деци.

Последња књига, „Моја старост. Министар у ропству“, најилустративније говори о силини емоција Владана Ђорђевића. Забринутост за децу од које је био одвојен ратним вихором, спутавала га је и паралисала. Смрт кћерке Маре и супруге Паулине изазивају огроман бол, али ће смрт сина Милана до-
нети огорчење и јед беспомоћног и утученог оца:

„Трагедија без трагичне кривице свршена је. Са религиозног гледишта једна страшна неправда Бога *премилостивога*. С јестаственичког гледишта једна ужасна бесмислица: да умре један млад џин на врхунцу своје физичке и душевне снаге, а да га преживи и сарањује седамдесетпетогодишњи отац усред старачког физичког и душевног малаксавања, у сред умирања на парче“ (Ђорђевић, *Моја старост*, 462).

Рукопис успомена из старости Ђорђевић завршава вапајима и потпуном резигнираношћу:

„Ала је глупо што ја сад радим! Пишем моје мемоаре... Мајмунлук! Па још кад бих умео да искажем шта осећам од како је Милан умро. Па и онда: коме то треба? Шта се кога тичу моји осећаји? Зар у страшној борби за опстанак у овој суманутој јурњави свију и свачега, у рушевинама целог света које је овај дивљачки рат оставио, може бити икога кога ће интересовати ово што је мене погодило као маљем у чело?!“ (Ђорђевић, *Моја старост*, 486).

Владан Ђорђевић је у *Успоменама* оставио доста интимних забележака. У одељку „Прва заљубљивања“ говори о пубертетским љубавима београдских гимназијалаца, којима се и он придружио, најпре „по званичној дужности, чим је постао *писатељ*, а после по потреби песничке уобразиље“ (Ђорђевић, *Успомене*, књ. 2, XII, 10). С доста симпатија и узбуђења говори о анонимном писму и тајанственој девојци с којом се сусрео у опустелом конаку Дервишбеговића. Девојка, испровоцирана невештим описима љубавних епизода у Ђорђевићевом роману *Кочина крајина*, изазвала је младог и неискусног писатеља како би му доказала немотивисаност одређених поступака његових јунака. Ђорђевић о овом сусрету пише веома опширно и детаљно. Он истиче своје наивно уверење по коме је свака особа у стању да контролише своје емоције, те да рацио може да однесе победу над пробуђеним либидом. Дрска девојка му је, међутим, убрзо доказала да је његово мишљење неосновано. Редове у којима је описао страсне пољупце с непознатом девојком и слутњу њене телесности и путености, Ђорђевић је касније, током редиговања текста за штампу, прецртао. Слично је поступио и с причом о свом првом сексуалном искуству, коју је желео да скрати и да се задржи на инсинуацијама. Спутан страхом од сифилиса, Ђорђевић је, по доласку у Беч, једно време успешно контролисао пробуђени либидо. Међутим, сусрет с младом аустријском сељанком, слушкињом у кући у којој је становао, искористио је „за своја анатомска проучавања“, свестан да би код ње „био сигуран од сваке болести“ (Ђорђевић, *Успомене*, књ. 2, XVII, 9). Још интересантније је поступио када је девојку која му је држала „живе лекције“ из француског сакрио иза

маске коју је носила на маскенбалу и до краја је задржао тако невидљиву, наводећи да су ти „часови“ за последицу имали његове преводе са француског језика.

Ђорђевић је у *Успоменама* отворено говорио о свом животу, о својим животним навикама, о односу с пријатељима и сарадницима. Темпераментан, енергичан и веома емотиван, он је, у жељи да изврши анализу културних и политичких кретања у Србији у другој половини 19. века, оставио вредан материјал за упознавање сопственог живота, али и за тумачење и шире сагледавање одређених друштвених и културолошких проблема српског народа у том периоду.

Литература

- Вулетић, А. (2006). Власт мушкарца, покорност жена – између идеологије и праксе. У А. Столић и Н. Макуљевић (прир.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*. Београд: Слио, 112–132.
- Дамјанов, С. (1988). Т. С. Виловски: посматрач, сведок, учесник. У Стефановић Виловски, Т. *Моје успомене (1867–1881)*. Београд: Нолит, 545–553.
- Деретић, Ј. (1996). *Историја српске књижевности*. Београд: Требник.
- Ђорђевић, В. (1927). *Успомене. Културне скице из друге половине деветнаестог века*, књ. 1. Нови Сад: Славија.
- Ђорђевић, В. *Успомене. Културне скице из друге половине деветнаестог века*, књ. II–V, Рукописно одељење Матице српске, М.14.045/I–II.
- Ђорђевић, В. *Моја старост. Министар у ропству*. Архив Србије, Лични фонд Владана Ђорђевића, ВЂ-16.
- Иванић, Д. (1976). *Српска приповијетка између романтике и реализма (1865–1875)*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Иванић, Д. (1995). *Облик и вријеме. Студије из историје и поетике српске књижевности*. Београд: Просвета.
- Костић, Љ. (2008). О Вуку Стефановићу Караџићу у *Успоменама* Владана Ђорђевића. *Узданица*, нова серија, јесен 2008, год. V, бр. 2, 144–150.
- Рајић, С. (2007). *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*. Београд: Завод за уџбенике.
- Слапшак, С. (1988). Владан Ђорђевић: Једна неподношљива виталност. У Ђорђевић, В. *Успомене* (избор: С. Слапшак). Београд: Нолит, 413–422.

Ljiljana Kostić

DOMESTIC LIFE IN *THE MEMOIRS* OF VLADAN ĐORĐEVIĆ

Summary: Serbian doctor, literary author and politician Vladan Đorđević (1844–1930) began writing his *Memoirs* in 1912, with the intention of recording cultural occurrences in Serbia in the second half of the 19th century. His original idea had been realized – his *Memoirs* are, indeed, an extensive panorama of cultural, social and political happenings in Belgrade and Serbia, during a particularly tumultuous period of Serbian history. By writing of his political and cultural mission, he had brought to light an abundance of information from his personal life.

In this paper, we will observe Đorđević's *Memoirs* as one of the sources for getting acquainted with and studying domestic life in Serbia in the second half of the 19th century and the first decades of the 20th century.

Key words: Vladan Đorđević, *Memoirs*, domestic life, position of women